

CONSAGRACIÓ D'ESGLÉSIES I ALTARS A LA CATALUNYA MEDIEVAL

Joan Bellavista

I. LLOC DE CULTE

L'activitat litúrgica més enllà de la missa i dels sacraments s'expressa en molts altres camps. El que aquí serà objecte de la nostra atenció és resseguir uns determinats llocs clau de la celebració i dels objectes que s'hi relacionen. El fet de centrar el treball en els ritus de la consagració d'esglésies i altars a Catalunya en els segles entorn del començament del segon mil·lenni, ens situa a l'època de la reforma litúrgica carolíngia. És el moment que Catalunya abandona la litúrgia hispànica per a passar a la romana, la qual, d'ara endavant, serà la seva.

Els estudis que s'han ocupat de la qüestió permeten una visió sintètica molts pròxima a la realitat. Es tracta dels valuosos treballs centrats, bàsicament, en l'edició de les fonts on es troba el ritu, com són l'edició del Pontifical de Roda i l'estudi, amb edició parcial, del Pontifical de Vic. Si hi afegim el de Narbona, tindrem els tres pontificals que han conservat el text íntegre¹.

El primer llibre, dels que acabem d'esmentar, conserva força pur l'orde de dedicació d'un església. El de Vic ho fa amb una versió alterada. Tots dos ens permeten recular molt enrere fins al punt de poder afirmar que estem a frec dels orígens del ritu, tal com fou adoptat a Catalunya.

L'autor de l'orde s'ha servit d'un *Ordo* romano-franc, que es troba en bastants sacramentaris del nord de França, com són el de Reims i el de Sens. El nostre compilador hi ha afegit totes les antífoes i pregàries de l'antic *Ordo* hispànic, de la dedicació d'esglésies. Tot i que el (Pontifical de Vic) és del s. XII, la reelaboració del ritus hauria pogut tenir lloc en els segles VIII o IX. De fet, aquestes antífoes eren conegudes per l'antic antifoner de Lleó².

1. J. R. BARRIGA, PRO: *El Sacramentari, Ritual i Pontifical de Roda*, s. XI, Barcelona 1975; PVic: *Pontifical de Vic*, s. XII, Vic, Arx. Cap., Ms. 104 (CV), ed. parcial, M. S. GROS, *El Ordo Romano-Hispànic de Narbona para la consagració de iglesias*, Hispania sacra, 19 (1966), pp. 321-400.

2. L. BROU - J. VIVES, *El Antifonario Visigótico Mozarabe de la León*, Barcelona-Madrid 1959.

Ritus introductorii

La rúbrica inicial del *Ordo Romanus* XLI, n. 1, el PVic la dóna ampliada, en forma de veritable introducció. És tota una exhortació catequètica, en ordre a crear disposicions d'esperit i coneixement del ritu. És per aquesta raó que recorda al poble, i als ministres, que el dia anterior a la cerimònia han de dejunar i fer una vetlla de pregària. Heus ací el text, que es troba en el f. 56v: *In crastinum autem alloquatur episcopus populum congregatum, annuncians illis quid sit vel cur dedicetur aecclesia, aut quare dedicatur, sive quantum honoranda sit a filiis suis, quorum sanctorum memoria vel reliquiae ibidem sunt venerande. Deinde moneat eos, ne importune irruant, sed intensissime precibus deum exorent, ut ipse consecrator et sanctificator adesse dignetur ipsius aecclesiae*³.

El Pontifical de Roda (PRo) és més explícit a detallar el contingut de la pregària de la vetlla, davant les relíquies exposades que després és depositaran a l'altar, es a dir, maitines i laudes del comú de sants. La importància donada a les relíquies també ve subratllada per l'obligació que té el bisbe d'anunciar al poble els noms dels sants i màrtirs a qui pertanyen. Del dejuni preparatori només en parlen els pontificals de Narbona i Vic.

Abans el bisbe consagrant no entri a l'església, el temple lluirà dotze candel·les, acabades d'encendre, al seu voltant. En aquest moment es tanca la porta i tothom roman a fora, llevat de dos clergues. El PRo especifica les antífones i cants pròpis per a aquesta ocasió. A la porta de l'església, segons el Pontifical de Narbona (PNar) i PVic, el pontífex diu, com a oració preparatòria: *Omnipotens et misericors deus qui sacerdotibus...* Després el bisbe fa el senyal a la llinda de la porta i, segueix el ritu, que el PRo descriu així: *Episcopo semper extrinsecus per parietes ecclesiae scribente, A, B, C, D, E, tribus vicibus*⁴. El ritu s'acompanya amb cants.

Ritus a l'entrada i a l'interior de l'església

A la porta de l'església, el bisbe prepara l'entrada. En aquest moment es canten un seguit d'antífones i el salm 23, *Domini est terra*, acompanyat de l'antífona, *Tollite portas*, segons consta en els pontificals de Vic i Roda. El ritu

3. M.S. GROS, *El Ordo Romano-Hispanico...*, o. c., p.377.

4. J.R. BARRIGA, *El Sacramentari. Ritual...*, o. c., p.486.

es antic. Consta que en la segona consagració de Santa de Sofia de Constantinoble (a.562), ja es va cantar el salm 23 amb aquesta antífona⁵. Ara el pontífex, amb el bàcul colpeja la porta de l'església, que s'obre seguidament. A l'entrada diu la salutació, *Pax huic domui et omnibus habitantibus in ea*. Segueix el cant de les lletania que el bisbe resa prostrat a terra, acompanyat de dos diaques. S'acaba amb l'oració *Magnificare, domine*.

El ritu continua a l'interior de l'església amb l'abecedari. El PVic ho descriu amb aquestes paraules: *Deinde incipiat* –es refereix al bisbe– *a dextro angulo orientali, usque in sinistrum, per pavementum scribere a b c tarium*⁶. *Item a sinistro in dextrum similiter, clero interim canente, el responsori O quam metuendus est, seguit del verset i de les antífonas: Gloriosum et terribile, i, Fundamenta templi huius*⁷. En el PRO la rúbrica encara es més explícita⁸.

Benedicció de l'aigua i aspersió de l'altar i de l'església

En aquest moment es prepara l'aigua lustral: aigua, sal, barreja d'aigua amb vi, amb les correponents benediccions i exorcismes. És un conjunt bastant complicat. En el PVic es fa primer l'exorcisme de l'aigua, seguit d'una benedicció d'aquesta; a continuació ve un exorcisme sobre la sal amb la corresponent benedicció després. En aquest moment es procedeix a barrejar sal i cendra a l'aigua, en forma de creu, tot dient l'oració *Sanctificare per verbum dei unda caelesis...* utilitzada en diferents ritus medievals. El PRO la posa abans de la benedicció de l'aigua, mentre que el de Vic la situa a l'interior de la mateixa benedicció. Aquesta nova benedicció de l'aigua s'ha conservat en una versió més primitiva, en el *Liber Ordinum* hispànic⁹.

Després barreja vi amb l'aigua¹⁰. Feta la barreja es resa l'oració sobre l'aigua, *Creator et conservator*.

5. M. ANDRIEU, *Les Ordines Romani du Haut Moyen Age*. Lovaina 1955, p. 316. OR = *Ordo Romanus*, amb aquest abreujament, acompanyat del número de l'Ordo, en referim sempre a la present ed. d'Andrieu.

6. El ritus del abecedari apareix, per primera vegada, en el OR XLI, p.340, n.5.

7. M.S. GROS, *El Ordo Romano-Hispanico...*, o. c., p. 380.

8. J.R. BARRIGA, *El Sacramentari. Ritual...*, o. c., p. 488

9. M. FÉROTIN, *Le Liber Ordinum en usage dans l'église visigothique et mozarabe d'Espagne*, Paris 1904, col. 12-15.

10. La mescla de l'aigua amb vi, en el conjunt del ritus, bé que es troba en el vell sacramentari Gelasià (ed. L.C. Mohlberg, *Liber sacramentorum romanae ecclesiae ordinis antiecclesiastici*, Roma 1960, p.108, n.692), fou introduït en el moment que el sacramentari ja ha rebut influència franca

Aspersió de l'altar i de l'església. El pontífex fa el senyal de la creu en els quatre angles de l'altar i l'aspergeix set vegades, com consta en la rúbrica del P*Vic*. El ritu continua amb l'aspersió del paviment i de les parets interiors i exteriors del temple, i al mateix cementiri, *et cimiterium*¹¹. Finalment s'aspergeix el poble reunit. El cant que acompanya el ritus és *Asperges me*. Un seguit d'antífores apropiades forneixen l'element de cant que acompanya l'aspersió. Convé no oblidar que bona part del ritu és el que ja es troba en l'OR XLI¹². El P*Ro* segueix el mateix *Ordo* que el de Vic, però sovint més carregat d'oracions.

Benedicció del temple i de l'altar

La benedicció del temple es fa amb dues oracions manllevades de la litúrgia romana: *Deus qui loca...*, i *Deus sanctificationum...*, que també es troben en el sacramentari Gelasià i en l'OR XLI¹³. La que no és romana és la tercera fórmula de benedicció, l'oració *Deus qui cum in manufactis...* que, ultra trobar-la en els pontificals de Roda, Vic, i Narbona, és la benedicció de l'antiga litúrgia hispànica per a la benedicció d'una església¹⁴. El fet és, sens dubte, el més característic de l'adaptació catalana del *Ordo* de consagració d'esglésies. La rúbrica dels dos rituals: el de Roda la introdueix, després de la invitació del diaca a pregar, amb aquestes paraules: *Sequitur benedictio templi clara voce*; en el de Vic té forma de prefaci, i *Prefatio* és justament la rúbrica que l'encapçala.

Unció de l'altar i dels murs de l'Església. Un cop ben netejada la base de l'altar amb l'aigua sobrant, *fundit que remansit de ipsa aqua ad basim altaris*¹⁵, restarà preparada per a rebre les relíquies que hi seran dipositades. Mentrestant es canta l'antífona, *Introibo ad altare dei*, i el salm 42, *Judica me*. El bisbe l'encensa i l'ungeix dues vegades, pels quatre costats, en forma de creu, mentre es canta, cada vegada, una antífona i un salm apropiats. A conti-

11. M.S. GROS, *El Ordo Romano-Hispanico...*, o. c. p. 382; J.-R. Barriga, *El Pontifical, Ritual...*, o. c. p. 499.

12. L'OR XLI forma part de la col·lecció B, és a dir, gal·licanitzada. La progressiva formació no pot situar-se abans de principis del segle IX. Aquesta datació fa llum sobre l'època de l'aparició del ritu de l'*Asperges*.

13. L.C. MOHLBERG, *Liber sacramentorum...*, o. c. pp. 108-109, nn. 689-690; OR XLI, pp. 347, nn. 15-16.

14. M.S. GROS, *El Ordo Romano-Hispanico...*, o. c., p. 396.

15. Id., p. 384.

nuació es fa el mateix amb el sant crisma. El gest és acompanyat amb el cant del tercer i quart salm amb les corresponents antífoes; en aquest moment, també l'encensament de l'altar es fa en forma de creu. Segueixen les oracions i el prefaci de benedicció de l'altar. En el PRO hi ha set oracions, les dues primeres en forma de monició¹⁶. En el de Vic, tres: *Dei patris omnipotentii...*, *Deus omnipotens in cuius honore...*, *Deus qui ad sanctificandum...*, *Deus individua trinitas...*. No cal dir que totes quatre es troben en el grup de les set del PRO. Les dues primeres són les del sacramentari Gelasià per a la consagració d'altars¹⁷. La tercera, *Deus qui ad...*, en el de Vic té forma de prefaci; el de Roda l'introdueix amb els mots *clara voce*. Tant aquesta com la següent només es troben en la litúrgia hispànica, i el seu text és molt extens¹⁸. Aquesta darrera, *Deus individua...*, en el PRO va precedida de significativa frase: *benedicchio templi pariter et altaris*.

Benedicció dels objectes litúrgics.

La rúbrica que encapçala aquest apartat en els dos pontificals catalans, indica que aquest és el moment de presentar al bisbe els objectes i ornaments destinats a l'ús de l'església i altar consagrats perquè els beneixi. L'enumeració d'aquests objectes la farem més endavant, en l'apartat que hi destinarem. El pontifical de Roda presenta dinou oracions per a beneir els diversos objectes, el de Vic només vuit. D'aquestes oracions, a part de les que es troben en el sacramentari Gelasià, n'hi ha tretze que procedeixen del Pontifical Romano-Germànic¹⁹. Com en del conjunt del ritu, també en aquest cas podem dir que s'inspira en l'OR XLI, ampliant-lo notablement.

És important de notar que, segons es desprèn de les rúbriques i de les oracions, conceben els objectes presentats per a ser beneïts com a aportacions i ofrenes lliures dels fidels. Cada cosa o objecte destinat al culte és objecte d'una o més benediccions.

La lista d'objectes és molt antiga, car, cercant-ne la procedència, M.S. Gros arriba a la conclusió que apareixen en les antigues llistes gal·licanes, almenys

16. J.R. BARRIGA, *El Pontifical, Ritual...*, pp. 500-503, nn.37-43.

17. L.C. MOHLBERG, *Liber sacramentorum...*, p. 108, nn.693-694.

18. M.S. GROS, *El Ordo Romano-Hispanico...*, pp. 398-399; J.R. Barriga, *El Pontifical, Ritual...*, pp. 501-502.

19. C. VOGEL - R. ELZE, *Le Pontifical Romano-Germanique du dixième siècle*, Città del Vaticano 1963, 2 vols.

del segle setè²⁰.

Trasllat de les relíquies

Ara es va al lloc, fora de l'església, on la nit precedent es féu la vetlla de pregària davant les relíquies guardades prèviament en aquest indret. El bisbe resa les lletanies, que acaben amb l'oració *Aufer a nobis...*, i una segona oració²¹. El Pvic fa resar el parenostre abans d'aquestes dues oracions. El clergat i el poble procedeixen a besar les relíquies. El bisbe, després del ritus de veneració, exhorta el poble a progressar en la fe, la caritat, a complir els manaments i al penediment dels pecats.

Segueix l'aixecament de les relíquies. Es procedeix com si es tractés d'un enterrament: *bebevent eas cum feretro et cum honore et laudes deo canentes cum cruce et turibulis et multis luminaribus, canentes antifonam: Surgite sancti dei* ²².

Dos preveres aixequen les relíquies i s'organitza la processó, entorn de l'església, acompanyant les relíquies, mentre es cantaen un seguit antífonas adients. A la porta de l'església, resades les lletanies, el bisbe diu l'oració, *Deus qui in omni loco...*, i dues oracions més un cop acabat d'entrar²³.

Ara el bisbe porta personalment les relíquies, tot continuant les lletanies, i les deposita sobre el nou altar. Abans de situar les relíquies al lloc definitiu, al centre de l'altar, *in confessione*, concebut com a sepulcre, aquesta cavitat és ungida pels quatre costats, amb el sant crisma. Una de les dues oracions que per aquest moment porta el Pvic té per títol *Item alia beneditio sepulcri*. Juntament amb les relíquies es dipositen en el sepulcre, segons el PRO, tres grans d'encens i tres hòsties consagrades. El de Vic, reflecteix la tradició posterior de posar, també a l'interior del sepulcre-reliquiari un pergamí escrit amb els deu manaments i l'inici dels quatre Evangelis. El pontífex garanteix el sepulcre tancat, segellant-lo. El ritu és acompanyat amb el cant d'antífonas, i fineix amb l'oració, *Deus qui ex omni coaptatione*. Mentre es canten unes quantes antífonas més, es col.loca l'ara sobre l'altar, *tunc imponatur ara alta-*

20. M.S. GROS, *El Ordo Romano-Hispanico...*, o.c., p.349

21. J.R.BARRIGA *El Sacramentari, Ritual...*, o. c., p. 511.

22. *Ibid.*, p. 511.

23. *Ibid.*, p. 513.

ri, canente episcopo²⁴; al final, segons el PVic, diu l'oració conclusiva, *Deus qui sacrandorum auctor es...* Tot el conjunt s'inspira en l'OR XLII²⁵.

La darrera cerimònia és la vestició de l'altar. És un ritu sezill que consta d'una antífona, amb els seus versets i l'oració conclusiva, *Descendat quesumus domine Spiritus...*

Missa per a la consagració d'una església

Ara tot ja és a punt. Com és natural en aquest moment es procedeix a la celebració de la Missa del dia de la dedicació de l'Església. En el PRO, s'adverteix al bisbe que es revesteixi amb els millors ornaments i que l'església sigui adornada i amb molts llums.

No es pretén, ara, d'entrar en l'estudi dels formularis d'aquesta missa. Observem, simplement, que els formularis que presenta en aquest indret el PRO són tots coneguts. En efecte, la collecta, la secreta i la postcomunió són les del sacramentari Gregorià, per una dedicació d'església²⁶. El prefaci és el del sacramentari de Gellone²⁷. La primera lectura (Ap 21, 1-5), la conté ja el leccionari d'Alcuí²⁸.

II. OBJECTES DE CULTE

Els objectes al servei del culte, com és obvi, no presenten particulars novetats a Catalunya. Atés que són els mateixos que es troben arreu, l'interès de dedicar-los el present paràgraf rau, més aviat, en l'observació dels diversos indrets on els nostres llibres litúrgics s'hi refereixen.

El ritual de la consagració d'esglésies ordena la benedicció dels objectes de culte al servei del temple dedicat a Déu. Gràcies a aquest ritual es coneixen unes llistes dels objectes en qüestió. Per a nosaltres vénen a ser uns pre-

24. M.S. Gros, *El Ordo Romano-Hispanico...*, o.c. 392.

25. OR XLII. pp 397 i ss.

26. J. DESJUSSÉS, *Le Sacramentaire Grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits*, Friburg 1971, p. 303. nn. 817, 820, 822.

27. A. DUMAS, *Liber Sacramentorum Gellonensis*, Turnholti 1981, p.371, n.2453.

28. A. WILMART, *Le lectionnaire d'Alcuin. Excerptum ex Ephemerides Liturgicae*, A.H. a. 1937, p.163.

ciosos inventaris de la dotació de l'església, referent als objectes per al culte. Abans d'entrar, amb cert detall, en les llistes més conegudes a Catalunya, serà bo d'ocupar-nos dels seus orígens remots.

La col·lecció més antiga, a la península ibèrica, ens ha arribat a través del *Liber Ordinum*. Un exorcisme i una benedicció general, per als objectes oferts per al culte, són l'objecte de les unitats redaccionals nn. LII i LV, més dues oracions, en les peces LIII i LIV²⁹, per a beneir la patena i el calze. El formulari LII té el següent encapçalament: *Item alia oratio pro vasis altaris, vel vestimentis et velis*. El LIII és el de la *benedictio patene*, i el LIII, *benedictio calicis*. El formulari LV, *benedictio super munus quod quisque ecclesiae offert*, a més d'objectes oferts al culte, es tracta de la decoració del temple. El n. LVI, del *Liber Ordinum*, és la benedicció del *signum basilicae* que, a través de l'oració, es veu que es el *metallum*, en ordre a crear so per a convocar, i que no és altre que la campana. La col·lecció d'objectes descrita pel *Liber Ordinum* ha d'ésser molt antiga, perquè es troba en el Missal de Bobbio, que és de finals del s. VII, o principis del següent. Malgrat formar part del *Liber Ordinum*, els seus orígens semblen relacionar-se amb cercles gal·licans.

Una altra col·lecció, força antiga, també és gal·licana, tota vegada que es troba en el sacramentari Gelasià.

Si ara passem a llista d'objectes present en el PRO, veurem com s'ha format a partir de les col·leccions precedents. És el moment de beneir els objectes, a l'interior del ritual de consagració d'esglésies. La benedicció comença, com fa l'*Ordo Romanus* XLII³⁰, amb el cant de l'antífona *Confirma hoc deus*. Els objectes presentats al bisbe per a la benedicció són: *Lintheamina, vel ad omnia que necesse videntur ecclesie*. Un altre títol diu: *Oratio pro vasis altaris vel illius vestimentis exorzizandis*³¹. Ara segueix la benedicció per a tots els objectes, que ofereixen els fidels, presentant-los al bisbe. L'oració té un títol genèric, no especifica els objectes, es tracta de la *benedicció super munus quod quis aecclesiae offert*. Segueix la benedicció de la patena, i del calze. És llàstima que la *benedicció ad omnia in usum basilice*, després d'amomenar la patena i el calze, s'acontenti amb l'afirmació genèrica, *Omnia instrumenta altaris huius aeccleiae seu basilice, que inter nostras palmas habentur*³². Com és natural, ocupa un lloc important la benedicció de la creu.

29. M. FÉROTIN, *Le Liber Ordinum...*, o. c., col.157-158.

30. OR XLII, nn. 16-22.

31. J.R. BARRIGA, *El Sacramentari, Ritual...*, o. c., pp. 504-510.

32. *Ibid.*, p.509.

Per les rúbriques de molts altres dels diferents còdexs litúrgics, estem documentats pel que fa a canelobres, ciris, etc. Així, per exemple, el SB³³ s'hi refereix, tant en les rúbriques del divendres sant, com en les del dissabte, i en la mateixa processó del dissabte al baptisteri, on es fa esment de l'encenser.

Si es ressegueixen les rúbriques de les cerimònies específiques, com és el cas de la Setmana Santa, en els diversos sacramentaris, s'aconsegueix una informació suplementària. Pel que fa als ornaments que revesteixen els ministres, el SB, el divendres sant f. 37v, parla dels ministres *in albis induti*, i de la *casula*; per a la Vetlla Pasqual fa esment de la *casula candidissima*, f.45. El divendres sant el sacerdot es revesteix d'*alba et stola in vestuario*, f. 33. S'han de preparar *linteamine ubi ponatur corporale*, f.37. Pel que fa a altres objectes, en aquests mateixos indrets el sacramentari fa referència al *calix, patena, candelis, cerei, crux, turibulum, evangeli textu, signa (sonentur signa)*. L'aigua beneïda surt en molts indrets; La cendra, la trobem el seu dia, al començament de la quaresma.

El dia dels ciris per excel·lència és, naturalment, el dia de Candelera, el 2 de febrer; la cerimònia comença justament amb la *benedicció candelarum*. *El Missale Parvum*, de Vic, el dissabte sant fa esment dels ciris, tant de la clerecia com del poble³⁴.

Malgrat el caràcter de síntesi, no podem pas oblidar un instrument tan relacionat amb el culte com és la campana. En general és objecte d'una benedicció especial, que es fa a l'interior del ritu de consagració de l'església. Es beneeix primer l'aigua i la sal; després té lloc el rentament de la campana. La benedicció de la campana és objecte d'una gran atenció en el PRO³⁵; es tracta de la *benedicció ad signum benedicendum*. La seva funció és magníficament expressada en l'oració primera de benedicció. Entre altres oficis, correpon a la campana, *cum clangorem eis audierint...crescat in eis devocionis augmentum...festinantes ad ecclesie pie matris gremium, cantent tibi in ea canticum novum...*³⁶

Aniria més enllà dels límits previstos presentar una llista satisfactòria dels objectes i vestimenta litúrgica, propis de l'època. Serà fàcil per aconseguir-ho recórrer, a més del llibres i manuscrits litúrgics, a les dota-

33. SB: *Sacramentari de Barcelona*, primera meitat s. XIII, Ciutat del Vaticà, Ms. Vatic. lat.3542

34. M.S.GROS, *El "Missale Parvum" de Vic*, Hispania sacra 21 (1968), p. 353, n.497.

35. J.R. BARRIGA *El Sacramentari, Ritual...*, pp. 527-532.

36. *Ibid.*, p.527.

cions de les esglésies, timoniades en les actes de consagració. Una mica a l'atzar ens acontentem, entre moltes possibles, amb l'església o capella de Sant Salvador, situada al monestir de Santa Maria de Ripoll, consagrada pel bisbe Jordi d'Osona, l'any 924. Hi consten el paraments, llibres i objectes de culte³⁷. Un altre exemple, justificatiu, es pot trobar en la llista que presenta l'acta de consagració del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, l'any 1040³⁸. El seu interès particular està en l'enumeració que dona dels llibres de la biblioteca.

Escauria, encara, al costat dels objectes de culte, parlar també dels llibres litúrgics. Si no ho fem és perquè el tema es força repetit al llarg del nostre treball. Amb tot, convé notar que l'inventari de noms és molt més ample del que ha emergit en el curs de la present exposició. Per a fer-se'n una idea serà profitós un recurs a l'estudi d'A. Olivar³⁹, on es recensionen, aproximadament, una ciquantera de títols de llibres litúrgics en la Catalunya del segle XI–XII.

37. R. ORDEIG, *Inventari de les actes de consagració de les esglésies catalanes*, Revista Catalana de Teologia (1979) p. 154.

38. C. BARAUT, *Actes de consagració de les esglésies del bisbat d'Urgell segles (IX–XI)*, Urgelia I (1978), p.119.

39. A. OLIVAR, *Les supervivències litúrgiques autòctones a Catalunya en els manuscrits dels segles XI–XII*, II Congrés Litúrgic a Montserrat, III, Montserrat, 1967 pp 67–70.